

היבטי משילות והתבססות אזרחית של 'המדינה האסלאמית'

כרמית ולנסי

בשנת 2004 פרסם אבו בכר נאג'י, מי שנחשב להוגה הדעות ולאסטרטג של ארגון אל-קאעדה, ספר בשם "ניהול בחשיכה" ("אדארת א-תוחש") המכיל תכנית סדורה להפצת הרעיון הסלפי-ג'האדי בעולם ולכינון ח'ליפות. כותרת הספר מתייחסת ל"מצב ביניים" כאוטי, שנוצר בין שליטה דועכת של גורם אחד לבין ביסוס שליטה בידי גורם אחר.¹ כעשור לאחר מכן, בין אם בהשפעתו של אבו בכר נאג'י ובין אם לאו, החל רעיון זה לקרום עור וגידים בניצוחה של 'המדינה האסלאמית', שצמחה משלוחת אל-קאעדה בעיראק. למעשה, התוויית הדרך ל"ניהול בחשיכה" על פי נאג'י מזכירה במידה רבה את שלבי התבססותה של 'המדינה האסלאמית', ובעיקר את מאפייני משילותה במרחב הכאוטי שנוצר בסוריה ובעיראק.

הכרזת מנהיג 'המדינה האסלאמית', אבו בכר אל-בגדאדי, ביוני 2014 על הקמת ח'ליפות הפכה את ארגונו מעוד ארגון טרור סלפי-ג'האדי אליה לישות האחראית על חיי היומיום של מיליוני התושבים החיים בשטחים שכבש בסוריה ובעיראק. 'המדינה האסלאמית' מבססת עצמה מאז בקרב האוכלוסייה האזרחית ומפתחת סממני משילות, קרי מנהלת מערך אזרחי ומקיימת שליטה על אוכלוסייה בשטח נתון, באופן דומה למדינה.

משילות של ארגונים אלימים אינה תופעה חדשה, ודוגמאות לכך ניתן למצוא כבר במאה השמונה עשרה (למשל במקרה של מנהיג העבדים, טוסן לוברטור, במלחמת האזרחים בהאיטי). דוגמאות מאוחרות יותר קיימות בקולומביה, באינדונזיה, בניגריה, בסרילנקה וכמובן בהקשרים קרובים יותר בזמן ובמקום - חזבאללה בלבנון וחמאס ברצועת עזה.

סוגי המשילות של 'המדינה האסלאמית'

במקרה של 'המדינה האסלאמית', תהליך "בניית המדינה" נעשה באמצעות שלושה ממדים המזינים זה את זה – רעיון, תועלת וכפייה. אלה מתורגמים לפרקטיקות ולמוסדות, שנועדו להעמיק את התבססות הארגון בשטח.

ברמה הרעיונית, 'המדינה האסלאמית' פועלת באמצעות מגוון מנגנונים להפצת האידאולוגיה ויישום ההלכה המוסלמית (השריעה). מאז קיץ 2013 הוקמו בתי משפט הלכתיים בצפון-סוריה, וכשנה לאחר מכן גם בעיראק. בתי משפט אלה דנים במחלוקות בין תושבים ובינם לבין פעילי 'המדינה האסלאמית'. מעניין לראות, כי כמו "ארגונים מושלים" אחרים, גם בקרב 'המדינה האסלאמית' זכתה הקמתם של בתי משפט לעדיפות, ולפיכך היא מומשה כבר בשלבים הראשוניים של ההתבססות.² מערכת בתי המשפט, כמו גם מנגנוני אכיפה אחרים, נועדו להפגין את עוצמת 'המדינה האסלאמית', לבסס את מעמדה בקרב האזרחים כישות שולטת ולהוכיח לתושבים את יעילותה בניהול החיים האזרחיים.

היבט נוסף שנועד להשריש את האידאולוגיה הדתית של 'המדינה האסלאמית' הוא כינון מערכת חינוך. בעיראק זו השתלטה על אוניברסיטת מוסול, ובסוריה (בחלב ובא-רקה) היא הקימה בתי ספר יסודיים ותיכוניים עבור האוכלוסייה המקומית, וכן עבור משפחותיהם של המתנדבים הזרים (שם הלימודים מתקיימים בשפה האנגלית).³ מערכת החינוך של 'המדינה האסלאמית' מתנהלת על פי תכנית לימודים עצמאית, מתמקדת בלימודי דת, אוסרת על לימוד מקצועות "מערביים" (פילוסופיה, פסיכולוגיה, היסטוריה ומוזיקה) או כל תוכן העומד בסתירה לערכי האסלאם בראייתה, ומחייבת הפרדה בין נשים לגברים בכיתות הלימוד.⁴ לצד זאת, 'המדינה האסלאמית' פועלת במידה רבה לקעקע את הזהויות הקודמות של האזרחים בשטחים שבשליטתה. ביטויים לכך ניתן למצוא בניסיון למחוק ארכיונים, להרוס עתיקות של דתות וציביליזציות אחרות, ואפילו להנפיק דרכונים ומטבעות זהב חדשים של הח'ליפות.⁵

ברמה התועלתנית, 'המדינה האסלאמית' מעניקה תגמולים חומריים בדמות מענקים כספיים, שירותים ואספקת צרכים הומניטריים לאוכלוסייה. אלה כוללים מזון ומים, ביגוד, דלקים, חשמל, שירותי רפואה ותברואה. משרדי ההסברה של 'המדינה האסלאמית' מפרסמים מעת לעת סרטוני וידאו, המנסים להנחיל את המסר כי חיי השגרה והפעילות המסחרית בעיר מתנהלים ללא הפרעה. פעילי 'המדינה האסלאמית' נראים בסרטונים אלה כשהם מנקים ומשפצים רחובות, מתחזקים קווי חשמל ותעלות השקיה, מפעילים שוק מזון, בית תמחוי לנזקקים, בית יתומים ואפילו בית מלון.⁶

היבט משילותי זה נועד לגייס לגיטימציה ותמיכה מצד האוכלוסייה, על סמך יכולתה של 'המדינה האסלאמית' לספק סדר וביטחון, וכן שירותים ומוצרים בסיסיים, המאפשרים לאוכלוסייה לקיים שגרת חיים תקינה. מצב זה מנוגד למצב ששרר קודם

לכן, שבו האוכלוסייה יכלה לקיים שגרת חיים באופן חלקי בלבד, אם בכלל, לאור אוזלת ידם של המשטרים המדינתיים באזורים אלה והכאוס ששרר בהם.

פרקטיקות ההתבססות המזוהות ביותר עם 'המדינה האסלאמית' הן של כפייה, פחד ואלימות. 'המדינה האסלאמית' מפעילה משטרת מוסר ("אל-חסבה"), לצד המשטרה המקומית הרגילה ("א-שרטה אל-אסלאמיה"), שמטרתן היא לכפות את ההלכה האסלאמית ואת כללי ההתנהגות הרצויים לפי תפיסותיה של 'המדינה האסלאמית'. בנוסף לכך, הוקם מנגנון לגביית מסים מהאוכלוסייה – "צדקה" בלשונה. בסוריה למשל, תושבי 'המדינה האסלאמית' מחויבים במס חודשי בסך 1,500 לירות סוריות (כ-6.83 דולר). מי שלא עומד בתשלום מסתכן במלקות, בחטיפה ואף בהוצאה להורג.⁷

שלבי ההתבססות האזרחית

מאפייני ההתבססות האזרחית ותהליכי בניית 'המדינה האסלאמית', כפי שהתרחשו בא-רקה שבסוריה ובמוסול שבעיראק, מזכירים תהליכי התבססות הקיימים בקרב ארגונים אחרים. הם גם עשויים ללמד על אסטרטגיית ההתבססות המנחה את 'המדינה האסלאמית' בשטחים שכבשה ושהיא עשויה לכבוש בעתיד.

ביסוס משילות בקרב ארגונים חמושים אינו מתרחש ברוב המקרים בשלבים הראשונים לפעילות, אלא לאחר תהליך התפתחותי מסוים, שסופו בשליטה על שטח. עד פברואר 2014, כשעוד פעלה כשלוחת אל-קאעדה בעיראק, התרכזה 'המדינה האסלאמית' בעשייה הצבאית; מאז היא החלה להקים מוסדות אזרחיים (אחדים מהם אף הוקמו, כאמור, כבר בשלהי 2013), כחלק מחזון הקמתה של ח'ליפות, אך גם במטרה להשיג עוצמה, תמיכה ויציבות, תוך שימור הרלוונטיות והלגיטימציה הארגונית. אסטרטגיית ההתבססות של 'המדינה האסלאמית' משקפת דינמיקה של "ליהוט" (Juggling) בין שלושת הממדים שצוינו לעיל – הרעיון, התועלת והכפייה. השלב הראשון במסגרת הרעיון המסדר כולל את ההשתלטות הצבאית (כפייה). לאחר ההחזקה בשטח, הארגון מעתיק את המאמץ לממד התועלתני ומפתח שירותים חברתיים בסיסיים, תוך "קניית" אמון התושבים באמצעות מתן הטבות ותגמולים. בהיבט הרעיוני, אחד מצעדיו הראשונים של הארגון הוא לתלות שלטי חוצות ופרסומים ברחבי העיר, אשר מדגישים את חשיבות הדת, הג'האד והשריעה. בהמשך משתלט הארגון על מוסדות קיימים ומגדיר אותם מחדש תחת זהותו (לרוב באמצעות הנפת דגליו על המבנים). המוסדות הראשונים עליהם משתלט הארגון הם בדרך כלל בתי המשפט (כפי שאירע כאמור בצפון-סוריה)⁸ – מהלך לא מורכב מבחינה טכנית, הדורש מעט משאבים ולרוב אינו מעורר מחלוקת בקרב האוכלוסייה.

בשלב שלאחר מכן מעמיק הארגון את המסר הרעיוני ומקים מנגנוני כפייה דתית, לצד ביסוס מערכות חינוך. רמת המורכבות של יצירת מוסדות חינוך הינה גבוהה יותר,

שכן הם דורשים אנשי מקצוע ומומחים. במקביל מקל הארגון על הקושי להסתגל למצב החדש באמצעות הענקת סיוע הומניטרי לאוכלוסייה (שוב, אמצעי תועלתני), ורק בשלב מאוחר יותר, לאחר שהתבסס בשטח, הוא מפעיל שירותים מורכבים יותר, כמו אספקת חשמל ומים.

לאחר ההתבססות התועלתנית והרעיונית מגביר הארגון את אמצעי הכפייה והאיומים נגד האוכלוסייה. הסיבה לכך שגופי אכיפה נוקשים ואלימים נוצרים בשלבים מאוחרים יותר הוא החשש מלהרתיע יתר על המידה את האוכלוסייה, וכך לאבד את תמיכתה. בדרך זו ניתן להסביר מדוע "אל-חסבה" – משטרת המוסר והצניעות של 'המדינה האסלאמית' – הנתפסת כאמצעי אכיפה מאיים ונוקשה, התבססה בסוריה (בחלב ובאד-רק) רק באביב 2014, לאחר שהוקמו מנגנוני משילות אחרים.⁹

אחד מתהליכי ההתבססות של 'המדינה האסלאמית' הוא פנייה למנהיגים מקומיים ולראשי שבטים בבקשה שיאיישו תפקידים ביורוקרטיים ויפעילו את מוסדות המדינה השונים. מנהיגים וראשי שבטים אלה משובצים כטכנוקרטות לפי תחום מומחיותם – רופאים, מורים, אנשי ניהול וחשבונאות. שיטה זו מסייעת ל'מדינה האסלאמית' להעמיק את הלגיטימציה שלה באמצעות שילוב של מתנגדים פוטנציאליים, לצמצם את המשאבים שהיא צריכה להשקיע בהכשרת כוח אדם חדש וליצור תלות וזיקה בינה ובין האוכלוסייה המקומית.

ההתבססות האזרחית של 'המדינה האסלאמית' – משמעויות

כמו ארגונים אלימים אחרים, ביסוס המשילות של 'המדינה האסלאמית' לא מעיד בהכרח על תהליך של מיסוד מלא של הארגון שסופו נטישת המאבק הצבאי; למעשה מדובר על ניהול פעילות אזרחית במקביל להמשך הפעילות הצבאית. המפגש בין הזהות האזרחית ובין הזהות הצבאית יוצר עוצמות מגוונות ובסיס תמיכה רחב יותר ל'מדינה האסלאמית' לעומת ארגונים אלימים שאינם מושלים. עוצמות אלו עלולות להקשות על ההתמודדות עמה, גם אם מבט מעמיק יותר חושף כי לצד העוצמות מתהווים מתחים ונקודות תורפה, הנוצרים מעצם קיומן של זהויות הנמצאות במתח זו עם זו. נקודת התורפה הראשונה נוגעת ליכולתה של 'המדינה האסלאמית' לבסס תמיכה ולגיטימציה ממשיות בקרב הציבור. זאת, נוכח המתח בין הדימוי האכזרי, האלים והמרתיע שלה לבין ניסיונה להצטייר כתנועה "חברתית" המיטיבה עם האזרח ורווחתו. האימה שמטילה 'המדינה האסלאמית' על האוכלוסייה עלולה לפגוע בניסיון לשלב אותה ב"מדינה" ולהביא לצמצום השימוש שלה בשירותים ובמתקנים שהשלטון מציע. במצב כזה, תמיכת האוכלוסייה ב'מדינה האסלאמית' עלולה להיות שטחית ומבוססת פחד, ולפיכך זמנית ורעועה.

שנית, ההתבססות על התשתית האזרחית עשויה אמנם להגביר את התמיכה ב'מדינה האסלאמית', אולם היא גובה מחיר שאין ודאות שזו תוכל להמשיך לשלם לאורך זמן. משילות דורשת יכולות, ניסיון, אנשי מקצוע ומנהל, וכן היקף רחב של משאבים ומימון שיאפשרו להגשים את החזון השאפתני של 'המדינה האסלאמית'. על אף הכנסותיה, המוערכות נכון למרס 2015 ביותר משני מיליארד דולר לשנה,¹⁰ נראה כי כבר כיום מתקשה 'המדינה האסלאמית' לבסס משילות בהיקף מתמשך ויציב. הקשיים נובעים ממצוקה בכוח אדם מקצועי ומימון, אשר יתפעל את מגוון התשתיות ביעילות ועל פי תכנית-על מתכללת. כך למשל, השימוש הקלוקל של פעילי 'המדינה האסלאמית' בסכר טבקה שבסוריה גרם לירידה משמעותית במפלס המים של נהר אסד הסמוך לו ופגע באספקת המים באזור חלב וא-רקה.

לבסוף, נקודת תורפה המאפיינת כל ארגון אלים שעובר תהליכי מיסוד, המתבטאים בין היתר בהקמת זרוע חברתית או פוליטית, קשורה ביצירת מטרות צבאיות עבור הצד הנלחם בו. מארגון אשר פעל בשלבים הראשונים בחתימה נמוכה, תוך שימוש בדפוסים של היעלמות והסתתרות בשדה הקרב, נוצרה "מדינה אסלאמית" בעלת "כתובת", קרי מוסדות ממשיים ובעלי תפקידים חשופים, העשויים להיות יעדים לתקיפה. ואכן, התקיפות האוויריות הראשונות של הקואליציה הבינלאומית כללו פגיעה במתקנים האזרחיים של 'המדינה האסלאמית' בא-רקה. בעקבות כך, החלו פעיליה להיטמע בקרב האוכלוסייה, לצמצם את נוכחותם במוסדות השלטון במהלך היום (למשל במחסומים ובמשרדים מנהליים), ולחדש את פעילותם רק בשעות החשיכה.¹¹

סיכום

הממד הצבאי האלים הוא אמנם ליבת מאפייניה של 'המדינה האסלאמית' ועשייתה, אולם אינו בלעדי; הוא משולב עם ממדים רעיוניים ותועלתניים המשתקפים במערך המשילותי שלה. הכרת הזירות השונות בהן פועלת 'המדינה האסלאמית' והמתחים הנוצרים בעקבות כך חשובה להבנה מעמיקה שלה ולגיבוש דרכי התמודדות יעילות אתה. שאיפת המשילות של 'המדינה האסלאמית' היא ביטוי לעוצמתה ולכוח המשיכה שלה, אולם, בו בזמן ייתכן שהיא מהווה את עקב אכילס שלה: בטווח הארוך, היכולות והמשאבים הנדרשים לניהול 'המדינה האסלאמית' יתעצמו בקו ישר עם התפשטותה. התמודדות אפקטיבית עם 'המדינה האסלאמית' אינה יכולה להתמצות במבצע צבאי בלבד, אלא מחייבת לשלב מאמצים אזרחיים ופוליטיים. בהיעדר חלופה פוליטית ומשילותית בת-קיימא לאוכלוסיות החיות במרחבי 'המדינה האסלאמית', האחרונה עלולה להוות מקור משיכה גם לאנשים שאינם מזוהים בהכרח עם הרעיון האידאולוגי והדתי שלה. עם זאת, בטווח הארוך, יצירת תשתית משילותית-אזרחית וייצוג פוליטי

הוגן, בתמיכה והכוונה של גורמים מקומיים, עשויים לתת מענה הולם למצוקות התושבים ולצמצם את כוח המשיכה של 'המדינה האסלאמית'.

הערות

- 1 Abu-Bakr Naji, "The Management of Savagery: The Most Critical Stage Through Which the Umma Will Pass," Harvard University, 2006, <https://azelin.files.wordpress.com/2010/08/abu-bakr-naji-the-management-of-savagery-the-most-critical-stage-through-which-the-umma-will-pass.pdf>.
- 2 כפי שאירע למשל במקרה של "הנמרים הטמילים" בסרילנקה (LTTE), "התנועה העממית לשחרור סודאן" (SPLM) ו"התנועה הקונגולזית לדמוקרטיה בקונגו" (RCD).
- 3 Al-Arabiya staff, "ISIS opens English-language schools in Syria's Raqqa: report," February 24, 2015, <http://english.alarabiya.net/en/perspective/features/2015/02/24/ISIS-opens-English-language-schools-in-Syria-s-Raqqa-report-.html>
- 4 Aymenn Jawad Al-Tamimi, "Aspects of Islamic State (IS) Administration in Ninawa Province," January 17, 2015, <http://www.aymennjawad.org/15946/aspects-of-islamic-state-is-administration-in>.
- 5 "דאע"ש מנפיק דרכונים כדי למשוך תומכים מרחבי העולם" (ערבית), **אל-ערביה**, 17 באוגוסט 2014.
- 6 "ISIS New Propaganda Video - John Cantlie Report From Mosul Iraq," Youtube, January 4, 2015, <https://www.youtube.com/watch?v=RN3ktXbLzIY>
- 7 Sarah Almuttar, "ISIS Finances Are Strong," *The New York times*, May 19, 2015, <http://www.nytimes.com/interactive/2015/05/19/world/middleeast/isis-finances.html>
- 8 Charles C. Caris, Samuel Reynolds, "Middle East Security Report, ISIS. Governance in Syria," Institute for the Study of War, July 2014.
- 9 שם.
- 10 John Hall, "Are ISIS earning more than \$2billion a year? New study of terror group's income suggests previous estimates are far too low," *Mail Online*, March 20, 2015, <http://www.dailymail.co.uk/news/article-3003919/Are-ISIS-earning-2billion-year-New-study-terror-group-s-income-suggests-previous-estimates-far-low.html>
- 11 Sarah Birke, "How ISIS Rules?," *NYR Daily*, February 5, 2015, <http://www.nybooks.com/blogs/nyrblog/2014/dec/09/how-isis-rules/>